

ДИНАМІЧНІСТЬ СКЛАДУ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ГРАМАТИКИ)

© Медведь О., 2010

Статтю присвячено дослідженню теоретичного підґрунтя сучасного термінознавства; зокрема на прикладі термінології української граматики проаналізовано динамічність складу наукової термінології як сутнісну рису цього феномену.

Ключові слова: термінологія, склад термінології, динамічність складу термінології, українська граматична термінологія.

The article is devoted to the theoretical bases of the modern terms investigation. Particularly, taking Ukrainian grammar terminology as the example, dynamics of the syllable as the essential characteristics of this phenomenon was analyzed.

Keywords: terminology, syllable of the terminology, dynamics of the syllable of the terminology, Ukrainian grammar terminology.

У сучасному вітчизняному термінознавстві основним об'єктом уваги дослідників найчастіше є саме термінології (або терміносистеми), тобто сукупності термінів, окреслені межами певної науки або спеціалізованої галузі людської діяльності. Це, на наш погляд, дозволяє вважати аналіз та узагальнення властивостей термінологічних сукупностей одним із актуальних завдань теоретичної й практичної термінознавчої роботи.

Відзначимо, що суто теоретично поняття «термінологія» вчені трактують доволі однозначно. Наприклад, у словнику лінгвістичних термінів Д. Ганича та С. Олійника *термінологія* витлумачена як «...система термінів певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя» [1, с. 305]. Відомі вітчизняні термінологи І. Кочан, Г. Мацюк, Т. Панько розуміють *термінологію* як «...систему позначень наукових і професійних понять будь-якої однієї галузі знань» [2, с. 147]; Т. Кияк пояснює це поняття як «...сукупність термінів, що виражають історично сформовані поняття певної сфери людських знань або діяльності» [3, с. 7].

Аналіз наведених дефініцій дозволяє, на нашу думку, стверджувати, що дослідники, визначаючи обсяг поняття «термінологія», послідовно й цілком обґрунтовано зіставляють його з термінами «наука», «техніка», поєднаними насамперед функційно, та з деякими іншими явищами суспільної практики, зокрема «професія», «сфера людських знань», «суспільно-політичне життя». Однак таке зіставлення не розкриває сутнісних рис термінології саме як сукупності або системи термінів, що призводить до певної невизначеності в практичній термінознавчій роботі.

Однією з таких проблем, на наш погляд, є розбіжності у визначенні складу конкретної наукової термінології. Так, наприклад, вітчизняні дослідники досить суперечливо описують кількісні параметри української граматичної термінології (далі УГТ). Зокрема І. Огієнко зараховує до УГТ усю відому на час написання його робіт мовознавчу термінологію, а саме морфологічні, орфографічні, орфоепічні, пунктуаційні, синтаксичні, фонетичні терміни [4, с. 2–37]. Н. Москаленко розглядає в межах граматичної фонетичну, морфологічну (а в її складі морфемну та словотвірну) і синтаксичну термінологію [5, с. 3–4]. В. Захарчин, досліджуючи українські мовознавчі терміни кінця XIX – початку XX ст., а саме морфемні, морфологічні, пунктуаційні, синтаксичні, словотвірні, фонетичні терміногрупи, поняттям «українська граматична термінологія» взагалі не оперує [6].

Мета пропонованого дослідження полягає в тому, щоб розглянути питання про динамічність складу наукової термінології як одну з її сутнісних рис на матеріалі термінів української граматики.

Поставлена мета зумовила такі завдання: з'ясувати, який склад УГТ мала на різних етапах свого розвитку; виявити основні тенденції формування УГТ як сукупності терміноодиниць.

Відомо, що на ранніх етапах українське граматичне вчення розвивалося під значним впливом античної граматичної традиції. Слово *граматика*, що означало для Античності граматику, або граматичне мистецтво, — це прикметник, похідний від *грама* (письмо, буква). Відповідно слово *граматика* спочатку мало значення *наука про букви*, розвиток писемності був вирішальним для становлення цього розділу мовознавства. Те джерело давньогрецької граматики, яке еліни називали *техне граматике*, склалося спочатку у вигляді коментарів до текстів творів видатних авторів минулого. Ще до становлення граматики як окремої галузі знань вона поділялася на чотири основні частини, «розташовані» з огляду на зручність та доцільність вивчення літературного тексту, найчастіше поетичного: виправлення (або коректура) — читання — пояснення — інтерпретація (критика). У самостійну наукову дисципліну граматика розвинулася з виникненням Олександрійської школи: в олександрійців ґрунтовно розроблено вчення про частини мови; уперше в античній традиції було створено морфологію, що містила детальні класифікації окремих граматичних типів слів залежно від функцій, виконуваних цими словами в мові [7, с. 34].

Античне розширене розуміння граматики як галузі філологічних (а не суто лінгвістичних) знань, виділення морфології в її основний розділ багато в чому зумовило розвиток української граматичної традиції на початкових етапах.

У XVI – першій половині XIX ст. власне граматику досить послідовно визначали як науку, що вчить правильно говорити й правильно писати, а також підкреслювали її величезне значення. Зокрема М. Смотрицький у передмові до своєї граматики пише, що «...грамматика єсть всѣхъ наукъ основаніе... єсть бо благопотребна отрокиомъ, пріятна старѣшмъ, сладка тайнамъ сопутница» [8, с. 3].

До граматик указанного періоду традиційно входили чотири частини: 1) *ортографія* (фонетико-орфографічний розділ); 2) *етимологія* (учення про вісім частин мови, тобто морфологія); 3) *синтаксис*, що містив правила «сочинення осьми частей слова» й учення про тропи та фігури; 4) *просодія* (в «Адельфотесі» й у Л. Зизанія вчення про різні види наголосу та його позначення на письмі; у М. Смотрицького — учення про віршові розміри).

Однак зміст цих частин переважно не відповідає їхнім назвам. Як цілком слушно зазначає дослідниця ранніх східнослов'янських граматик Н. Мечковська, «...морфологічні розділи граматики, крім власне морфології, уміщували відомості зі словотвору й лексикології; у складі синтаксису були також елементи лексикології (й семасіології), стилістики, риторики» [9, с. 34–35].

Тому вітчизняне граматичне вчення на ранніх етапах свого розвитку за сутністю становило певний конгломерат різноаспектних філологічних знань і, відповідно, понять і термінів. Відповідно до складу УГТ у цей час входили терміни фонетики й орфографії, морфології, морфеміки, словотвору, синтаксису, деяких інших філологічних дисциплін.

У другій половині XIX ст. з'являються перші спроби подати тлумачення граматики на наукових, а не на практичних засадах. Серед дефініцій поняття *граматика* в мовознавчих працях названого періоду відзначимо такі: за М. Осадцею, «граматика оучить, яки звуки має языкъ, после якихъ правилъ слова образуютъ ся, якъ ся измѣняють, и як для выражене въ бесѣдѣ сочиняють ся» [10, с. 1]; Є. Тимченко термін *граматика* розуміє як науку «про форми мови» [11, с. 5]; В. Сімович дає найбільш повну, але й досить-таки загальну відповідь на питання, що таке граматика: він пояснює етимологію цього слова й визначає граматику як «збір законів, які є в якійсь мові» [12, с. 9].

Наведені тлумачення граматики як науки протягом цього періоду позначилися й на уявленнях про її складові розділи. В одній із перших граматик другої половини XIX ст., а саме у граматиці М. Осадці, чотири частини. Назви цих частин автор подає і слов'янські, які він сам створив чи запозичив, і німецькі: 1) звукослов'є (Lautlehre), 2) словообразованье (Wortbildungslehre), 3) видослов'є (Formenlehre), 4) словосочиненье (Wortfugungslehre). Відповідно *звукослов'є* М. Осадца розуміє як фонетику, *видослов'є* — як словозміну [10, с. 1]. Є. Тимченко в науковій праці виділяє три частини граматики — фонетику, морфологію (з поділом на словотвір і словозміну) та синтаксу.

З цього випливає, що із другої половини XIX ст. у граматиці значно більше уваги почали приділяти звукам мови й у зв'язку із цим стали виділяти новий розділ граматики — фонетику, поступово виокремилася також учення про будову слова — словотвір. Також властивим для всіх граматик другої половини XIX ст. — початку XX ст. є обов'язковий поділ морфології на дві частини — словотвір і «слововідміну». Натомість із цього часу просодію та правопис поступово почали виводити за межі граматичного вчення.

Унаслідок подальшого розвитку філології загалом і мовознавства в межах філологічних дисциплін, а також усвідомлення ролі граматики в пізнанні граматичної будови мови обсяг суто граматичного знання дещо звузився. На підставі поданого вище можна говорити, що із другої половини XIX ст. — початку XX ст. термінологія вітчизняної граматики поповнилася новими номінаціями внаслідок пізнання граматичної будови української мови. У той же час відбулося й помітне звуження обсягу УГТ порівняно з попередніми роками, вилучення з її складу окремих термінологічних груп, насамперед філологічних (літературознавчих) та деяких мовознавчих (орфографічних, пунктуаційних тощо).

Із 20-х рр. XX ст. граматичне вчення почали усвідомлювати як окрему науку, що має свій предмет: «Граматику називається наука про будову мови, тобто наука про способи творення слів і граматичних форм та способи сполучення слів у речення» [13, с. 39]. Таке розуміння граматики відповідним чином позначилося й на наукових уявленнях про її структуру. Зокрема в «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією акад. Л. Булаховського (1951) розрізняють дві рівноправні частини граматики — морфологію та синтаксис. Морфологію визначено як частину граматики, що містить правила зміни слів, правила творення форм слів і правила творення слів; синтаксис — як частину граматики, що розглядає правила сполучення слів і правила складання речень, тобто є вченням про словосполуки й ученням про речення.

Грамматична теорія у вітчизняній науковій традиції цих років усталилася як єдність морфології (зі збереженням попередньо опрацьованого поділу на словотвір і словозміну) та синтаксису, з послідовним виведенням за її межі фонетики.

Завдяки підвищенню загального наукового рівня, поступовому утвердженню системного підходу до мовних явищ, а також розвитку вчення про форми, цей період (20-і рр. XX ст. — перша половина 50-х рр. XX ст.) позначився відповідним виведенням за межі УГТ окремих термінологічних груп, насамперед фонетичної термінології.

Із другої половини 50-х рр. XX ст. відбулося подальше вдосконалення наукових уявлень про граматику як один з розділів мовознавства. Центральне місце в морфології почали посідати питання теорії частин мови; натомість учення про будову й творення слова (морфеміка та словотвір відповідно) поступово розгорнулося в окремі наукові дисципліни зі своїми понятійно-термінологічними апаратами. Цей процес тривав до кінця першої половини 80-х рр. XX ст. У синтаксисі увага науковців була зосереджена навколо опрацювання фундаментальних синтаксичних одиниць (речення, словосполуки), їхньої ієрархії.

Для визначення кількісного та якісного складу УГТ цього часу важливо, що морфемна та словотвірна термінологія виділяються в окремі термінологічні системи, які знаходяться та функціонують самостійно, поза межами граматичної.

На сучасному етапі розвитку українського мовознавства, починаючи із другої половини 80-х рр. XX ст., граматику постає як наука, що вивчає граматичний лад української мови й складається із двох розділів — синтаксису та морфології.

Відповідно до складу УГТ на сьогодні доцільно зараховувати тільки морфологічну та синтаксичну термінологію, що разом утворюють термінологію й терміносистему цієї галузі знань. У той же час названий період позначився істотними поповненнями в понятійно-термінологічному апараті вітчизняного граматичного вчення, насамперед завдяки співіснуванню кількох парадигм у граматиці української мови, найбільш вагомими серед яких є формально-семантична та функційна граматичні концепції.

Підсумовуючи вищенаведене, можна, на наш погляд, зробити висновки, що кількісний та якісний склад УГТ зазнавав істотних змін протягом історичного розвитку цієї термінологічної сукупності. Для складу УГТ притаманним є, з одного боку, мотивоване поповнення новими номінаціями у зв'язку з опрацюванням граматичної будови української мови, а з іншого, — поступове й достатньо послідовне виведення окремих груп термінів за його межі.

Проведене дослідження на матеріалі УГТ дозволяє, на наш погляд, зробити такі загальні висновки. По-перше, наукова термінологія, безперечно, відбиває рівень наукового знання на кожному конкретному етапі розвитку науки, яку ця термінологія репрезентує на понятійно-словесному рівні. Відповідно динамічність і принципова відкритість складу наукової термінології постає таким чином як сутнісна риса її історичного розвитку. По-друге, динаміка складу наукової термінології має не тільки поповнювальне, накопичувальне спрямування, що зумовлене поступальним розвитком та накопиченням наукових знань. Дослідження історичних змін у кількісному та якісному складі однієї з наукових термінологій дозволило виявити дві протилежні тенденції в цій динаміці: з одного боку, поповнення терміносукупності новими термінами, а з другого, — досить послідовне та мотивоване виведення терміногруп за її межі.

Перспективним, на нашу думку, є аналіз інших термінологій та терміносистем для виявлення подібних чи відмінних тенденцій.

1. Ганич Д. І. *Словник лінгвістичних термінів* / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. — К.: Вища шк., 1985. — 360 с. 2. Панько Т. І. *Українське термінознавство: підручн.* / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Л.: Світ, 1994. — 216 с. 3. Кияк Т. Р. *Лингвистические аспекты терминоведения: учеб. пособ.* / Т. Р. Кияк; М-во высш. и сред. спец. образования УССР, Учеб.-метод. каб. по высш. образованию, Черновиц. гос. ун-т. — К.: УМК ВО, 1989. — 103 с. 4. Огієнко І. *Історія української граматичної термінології* / І. Огієнко // *Українська граматична термінологія з передмовою про розвиток її.* — К.: Друк. 1-ої Друк. спілки, 1909. — С. 2–37. 5. Москаленко Н. А. *Нарис історії української граматичної термінології* / Н. А. Москаленко. — К.: Рад. школа, 1959. — 224 с. 6. Захарчин В. *Українська мовознавча термінологія кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.01* / Віра Захарчин. — К., 1995. — 24 с. 7. Ольховиков Б. А. *Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания. Становление и эволюция канона грамматического описания в Европе* / Б. А. Ольховиков. — М.: Наука, 1985. — 234 с. 8. Смотрицький М. *Грамматіки славенская правильное Сунтагма...* — Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). — 492 с. / Факс. перевид. — К.: Наук. думка, 1979. — 500с. 9. Мечковская Н.Б. *Ранние восточнославянские грамматики* / Н.Б. Мечковская; под. ред. П.Е. Супруна.— Минск: Изд-во «Университетское», 1984. — 159 с. 10. Осадца М. *Грамматика русского языка* / М. Осадца. — Л., 1862. — 288 с. 11. Тимченко Є. *Українська грамматика* / Є. Тимченко. — К.: Корчак-Новицький, 1917. — 168 с. 12. Сімович М. *Грамматика української мови* / М. Сімович. — Б.м., б.р. — 584 с. 13. Кулик Б.А. *Курс сучасної української мови* / Б. А. Кулик. — К., 1948. — 114 с.